

AZ AKADÉMIAI SZABADSÁG TARTALMA ÉS HATÁRAI: A HAGYMAMODELL

KOVÁTS GERGELY^{a,*} – RÓNAY ZOLTÁN^b

^aBudapesti Corvinus Egyetem, Budapest

^bEötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest

Beérkezett: 2024. május 30., elfogadva: 2024. augusztus 31.

Ez a tanulmány az Európai Parlament STOA bizottsága számára készített tanulmányunk (*Kováts–Rónay 2023*) rövidített és kiegészített változata. A tanulmány áttekinti a tudományos és felsőoktatási tevékenységgel kapcsolatban közreadott nemzetközi dokumentumokat, valamint a tudományos szakirodalomban megjelenő különféle, az akadémiai szabadsággal kapcsolatos vélekedéseket, megközelítéseket. Ennek szintézise az akadémiai szabadság hagymamodellje, amelynek segítségével értékelhető egy adott országban az akadémiai szabadság. A tanulmányban részletesen elemezzük a hagymamodell egyes alkotóelemeit, azok egymáshoz való viszonyát és a hiányok esetleges következményeit. A tanulmány végén pedig javaslatot fogalmazunk meg arra vonatkozóan, hogy milyen irányban lenne érdemes az akadémiai szabadság garanciális elemeit fejleszteni.

Kulcsszavak: akadémiai szabadság, intézményi autonómia, véleménynyilvánítási szabadság

THE CONTENT AND LIMITS OF ACADEMIC FREEDOM: THE ONION MODEL

This paper is an abbreviated and updated version of our study for the STOA Committee of the European Parliament (*Kováts–Rónay 2023*). The paper reviews international documents on academic freedom in science and higher education, as well as the various views and approaches to academic freedom in the academic literature. This is synthesised in an onion model of academic freedom, which can be used to assess academic freedom in a given country. In this paper, we will analyse in detail the different components of the onion model, their interrelationship and the possible consequences of gaps. At the end of the paper, we will make a proposal on the direction in which it would be worthwhile to develop the guarantee elements of academic freedom.

Keywords: academic freedom, institutional autonomy, freedom of expression

* Levelező szerző: Kováts Gergely, Budapesti Corvinus Egyetem, 1093 Budapest, Fővám tér 8.
E-mail: gergely.kovats@uni-corvinus.hu; ORCID: 0000-0002-1051-8829

Az akadémiai szabadság fontossága

A tudomány és a felsőoktatás kulcsszerepet tölt be a társadalomban. Ahogy azt az Európai Felsőoktatási Téréség miniszteri konferenciájának londoni nyilatkozata 2007-ben rögzítette, a felsőoktatás céljai közé tartozik „a hallgatók felkészítése az életre a demokratikus társadalomban részt vevő aktív állampolgárokként; a hallgatók felkészítése jövőbeli életpályájukra és egyéni fejlődésük lehetővé tétele; egy széles körű és magas fokú tudásbázis megteremtése és fenntartása, valamint a kutatás és az innováció ösztönzése”. (*Londoni kommuniké 2007*) A tudomány szerepe pedig elsősorban az emberiség közvetlen vagy közvetett szolgálata új ismeretek megfogalmazásával és elérhetővé tételével, valamint a haladás előmozdításával.

E célok mindegyikéhez elengedhetetlen az akadémiai szabadság. A tudomány és a felsőoktatás ugyanis csak akkor tudja betölteni a fenti szerepeket, ha van lehetőség a bevett igazságok megkérdőjelezésére, amit az akadémiai szabadság garantál. A megkérdőjelezés nem korlátozódik csak a korábbi tudományos eredményekre, hanem kiterjed a társadalom működésére, gyakran a politikára, a kormányra és az államra, ami miatt az akadémiai szabadság könnyen válhat nem kívánatosá egyes aktorok számára.

Hogyan játszik szerepet a fenti célok elérésben az akadémiai szabadság? Például a tudásalapú társadalom egyre inkább megköveteli a kreatív, kommunikatív és együttműködő, kritikusan gondolkodó, reflektív és proaktív munkavállalókat. Ezeket a készségeket azonban csak szabad, rugalmas tanulási környezetben lehet elsajátítani, ahol van helye a kísérletezésnek és a hibázásnak, és ahol a tanárok (a tanítási szabadsággal rendelkezve) meg tudják választani a diákjaik számára legmegfelelőbb módszereket.

Hasonlóan: az aktív állampolgárrá válás alapvető fontosságú a demokratikus társadalmak számára. Az akadémiai szabadság azzal járul hozzá a társadalmak demokratikus fejlődéséhez, hogy elősegíti a kritikus gondolkodást, továbbá arra ösztönzi a hallgatókat, hogy az állításokat meg merjék kérdőjelezni és vitatni, s ezt állampolgárként nyilvános diskurzusokban is használják. Az akadémiai szabadság így erősíti az állítmányokkal szembeni ellenállást, és elősegíti a nagyobb fokú társadalmi szerepvállalást is. (Lásd még az *Európai Bizottság* által 2022-ben közzétett európai egyetemi stratégiát.) Az empirikus eredmények alapján arra is következtethetünk, hogy a demokrácia és az akadémiai szabadság összefüggnek egymással, és az egyik minősége a másik minőségét is jelzi. (Lásd például *Berggren–Bjørnskov 2022*.) Észszerűen feltételezhető, hogy ahol a demokrácia, a jogállamiság, a fékek és ellensúlyok megkérdőjeleződnek, ott az akadémiai szabadság mértéke és szintje is alacsonyabb.

Nem meglepő ezért, hogy a *Magna Charta Universitatum* 1988-as nyilatkozata így fogalmaz: „a kutatás, az oktatás, a képzés szabadsága az egyetemek életének alapelve” (3. pont). A 2020-as kiadás szerint pedig az akadémiai szabadság az egyetemek „éltető eleme” (lifeblood). Az amerikai felsőoktatásban meghatározó Amerikai Egyetemi Professzorok Egyesülete (AAUP) is hangsúlyozza a honlapján, hogy „az akadémiai szabadság a felsőoktatási intézményekben a szabad tanítás és kutatás elengedhetetlen feltétele”.¹

Az akadémiai szabadság fogalmának definiálatlansága a jogi szabályozásban

Annak ellenére, hogy az akadémiai szabadság mint érték széles körben elfogadott, és ezt a nemzetközi szervezetek is elismerik, a nemzetközi egyezményekben és szabályozásokban az „akadé-

¹ <https://www.aaup.org/our-work/protecting-academic-freedom>

miai szabadság” kifejezés elvértve jelenik meg és akkor is részletes meghatározás nélkül. Ehelyett gyakran az akadémiai szabadság egy-egy elemére térnek csak ki, és a védelmi követelmények megfogalmazása sem tekinthető különösebben markánsnak. Például:

- Az *ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának (ICESCR)* 15. cikk (3) bek. szerint a részes államok kötelezettsége a tudományos kutató és alkotó tevékenységhez nélkülözhetetlen szabadság tiszteletben tartása. Az egyezmény az oktatáshoz való egyetemes jogot is kimondja (13. cikk).
- Az *Emberi Jogok Európai Egyezménye* foglalkozik az oktatás szabadságával, de nem beszél a kutatás szabadságáról (Kiegészítő jegyzőkönyv 2. cikk).
- Ugyan az *EU Alapjogi Chartája* a 13. cikkben kifejezetten deklarálja, hogy „a művészet és a tudományos kutatás szabad és a tudományos élet szabadságát tiszteletben kell tartani” (az angol az *academic freedom* kifejezést használja). Külön rögzíti az oktatáshoz való jogot is (14. cikk). A Charta azonban nem határozza meg az akadémiai szabadság tartalmát (ami így még mindig vitákat generál), másrészt eleve csak az EU tagállamaira vonatkozik.

A nemzeti szabályozások is rendkívül eltérő képet mutatnak. Terence Karran és munkatársai 2017-ben közzétett tanulmányukban azt vizsgálták, hogy az uniós országok felsőoktatási jogszabályai milyen mértékben részletezik és védik az akadémiai szabadságot. (*Karran–Beiter–Appia-gyei-Atua 2017*) Az országok között jelentős különbségeket találtak: egyes országokban (pl. Ausztriában, Franciaországban, Litvániában, Szlovákiában, Horvátországban és Lettországon) az akadémiai szabadság nemcsak alkotmányos védelemben részesül, hanem a felsőoktatási jogszabályok is részletesen meghatározzák annak tartalmát. Más országokban mind az alkotmányos, mind a törvényi védelem hiányzik (pl. Észtországban vagy Máltán), vagy nagyon gyenge (pl. Dániában, Svédországban, az Egyesült Királyságban, Magyarországon, Szlovéniában és Görögországban). Ez persze nem azt jelenti, hogy ez utóbbi országokban nincs akadémiai szabadság, hanem azt, hogy nincs erős jogi garancia a védelmére.

Az akadémiai szabadság értelmezését (és védelmét) nehezíti, hogy a nemzeti szabályozásokban és a nemzetközi egyezményekben az akadémiai szabadság mellett vagy helyett más jogok és fogalmak is megjelennek, és az akadémiai szabadság ezekkel való kapcsolata sokszor tisztázatlan. Ezek közé tartozik például a tanítás, a tanulás és a kutatás szabadsága, az intézményi autonómia vagy a véleménynyilvánítás szabadsága. (Ezt tovább bonyolítja, hogy a közbeszédben is gyakran keverednek az olyan fogalmak, mint az akadémiai szabadság, akadémiai autonómia, intézményi autonómia stb.) Mindez az akadémiai szabadság eltérő értelmezéseihez vezethet a nemzetek szintjén is, azaz a kifejezés léte és tartalma nyelvi-kulturális közegenként, valamint jogi kultúránként is különbözhet. Ez a fordítások során is megmutatkozik. Például az *EU Alapjogi Chartájának* 13. cikkében szereplő „academic freedom” kifejezést a magyar változat a „tudományos élet szabadsága”-ként fordítja. A magyar jogszabályokban azonban a tudomány szűkítő értelemben jelenik meg, sem az oktatási, sem a tanulási tevékenységet nem foglalja magában. Jól tetten érhető ez a korábbi alkotmány [70/F. § (1) bek., 70/G. §] és az alaptörvény [X. cikk, XI. cikk (1) bek.] rendelkezéseiben is: a művelődéshez való jog, a tudományos és művészeti élet szabadsága, a tanszabadság/tanuláshoz való jog és a tanítás szabadsága különálló jogként való megfogalmazása.

Abban sincs konszenzus, hogy az akadémiai szabadság alapjognak minősül-e, azaz hogy az állam és polgára, illetve az állampolgárok közötti alapvető, legfontosabb viszonyokat szabályozza-e és ezért különleges garanciák övezik érvényesülésüket (*Sári 2004*), illetve, hogy más jogokkal szemben mekkora védelemben részesül.

Számos európai országban az akadémiai szabadság (vagy az ahhoz hasonló jog) valamiféle alkotmányos védelemben részesül. Ahogy láttuk, ezek közé tartozik Magyarország is. Vannak azonban

olyan országok is (például az USA vagy az Egyesült Királyság), ahol az akadémiai szabadság nem élvez ilyen védelmet, és ahol az akadémiai szabadságot a véleménynyilvánítás szabadságából próbálják meg levezetni. Ez azonban csak részben lehet sikeres, mert az akadémiai szabadság számos olyan jogot is magában foglal, amelyeknek a véleménynyilvánítás szabadságával nincs, vagy csak indirekt kapcsolatuk van (az elsősre példa a kutatás szabadsága, utóbbira a tanítás szabadsága), vagy tágabb értelmezésben az önkormányzatisághoz vagy a tanulásához való jog. Ezekben az országokban ezért vannak, akik az akadémiai szabadságot nem is jogként, hanem egy szakmacsoport által kivívott és érvényesíteni kívánt privilégiumként értelmezik.

Az akadémiai szabadság védelmét nehezíti, hogy a jogi definiálatlansága miatt bírósági úton is nehezen kikényszeríthető. Gyakori, hogy az akadémiai szabadsággal kapcsolatos ügyeket a bíróság más szabályozások, például a munkajogi szabályok alapján ítélik meg (lásd a hollandiai Suzanne Täuber-estet²). Az európai bírósági gyakorlatra pedig példa az ún. CEU-per, amelyben az Európai Bizottság kifogásolta azt a jogszabályt (az ún. Lex-CEU), amely végső soron arra kényszerítette a Közép-európai Egyetemet, hogy működésének nagy részét Bécsbe költöztesse. Noha az Európai Bíróság Magyarország ellen ítélt (C 66/18. sz. ügy), az indokolás jelentős részben a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) szolgáltatások nyújtására vonatkozó szabályainak jogellenes korlátozását kifogásolta, és az Európai Unió Alapjogi Chartájában említett akadémiai szabadság megsértése sokkal kisebb hangsúlyt kapott. Mindenképpen pozitív fejlemény azonban, hogy az Európai Bíróság az akadémiai szabadság tartalmi definiálatlansága ellenére is fontosnak tartotta ennek figyelembevételét. A Chartában említett akadémiai szabadságot ez az ítélet is az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezménynek a véleménynyilvánítás szabadságára vonatkozó rendelkezéseiből vezeti le (ami 2009 óta jogi kötelezettség az EU számára).

Az Európai Bíróság ítéleteinek adatbázisában az „akadémiai szabadság” kifejezésre rákeresve összesen hat esetet találunk, azonban ezek az ítéletek többnyire nem relevánsak, mindössze a fent említett esetben van hivatkozás az *EU Alapjogi Charta* 13. cikkére. Összességében megállapítható, hogy az Európai Bíróság sem ad világos és egyértelmű értelmezést az akadémiai szabadság fogalmáról, hanem az intézményi autonómia és a véleménynyilvánítás szabadságának elvével összekapcsolva állapítja meg védelmének szükségességét.

Összefoglalva az eddigieket arra következtetünk, hogy az akadémiai szabadság nemzeti és nemzetközi szinten is gyakran deklarált érték, amelynek központi elemeiben (a tanítás, a tanulás és a kutatás szabadságában) többnyire egyetértés mutatkozik. Ugyanakkor az akadémiai szabadság tartalma a kötőerővel bíró nemzetközi egyezményekben és számos nemzeti szabályozásban definiálatlan, a fogalom határai (pl. más alapjogokkal vagy alapjogi koncepciókkal való kapcsolata) bizonytalanok, ami megnehezíti az akadémiai szabadság védelmét és kikényszerítését.

Kutatási módszer: a nemzetközi dokumentumok szintézise

A nemzetközi egyezményekben tetten érhető hiányosságokra reflektálva több nagy tekintélyű szervezet is megkísérelte operacionalizálni, értelmezni az akadémiai szabadság fogalmát vagy annak valamely lényeges elemét. Az akadémiai szabadság tartalmát ezek szintetizálásával próbáltuk meg leírni. Elemzésünkbe bevontuk a nagyobb akadémiai közösséget képviselő szereplők által készített

² Susanne Täuber, a Groningeni Egyetem esélyegyenlőséggel foglalkozó, végleges kinevezéssel bíró (tenured) docense volt, aki tudományos publikációban tette szavá, hogy a nemek közötti egyenlőséget előmozdító programok sokszor hátrányos helyzetbe hozzák a nőket. Az előmenetelét hátrányosan érintő egyetemi gyakorlat ellen panaszt is tett. 2022-ben az egyetem bizalomvesztésre hivatkozva kezdeményezte a kutató elbocsátását, amelyet a bíróság jóváhagyott. A bírósági ítéletben kizárólag munkajogi szempontok játszottak szerepet, a bíróság figyelmen kívül hagyta az akadémiai szabadság és a véleménynyilvánítás szabadságával kapcsolatos szempontokat, ami miatt többen kétségbe vonták, hogy a holland kutatók ténylegesen rendelkeznek-e akadémiai szabadsággal. (Lásd *Európai Parlament 2024: 168–169*.)

részletesebb állásfoglalásokat, ajánlásokat is. Összességében a következő dokumentumokat vettük figyelembe az elemzésünk során:

1. Az UNESCO ajánlása a felsőoktatási oktatói személyzet jogállásáról (*UNESCO 1997*)
2. Az Európai Felsőoktatási Térség római miniszteri konferenciának a közleménye (*Római Kommuniké 2020*) és annak melléklete az akadémiai szabadságról (*Római Kommuniké I. melléklet 2020*)
3. Az Európa Tanács „Az európai felsőoktatási intézmények akadémiai szabadságát és autonómiáját fenyegető veszélyek” című jelentése (*Európa Tanács 2020*)
4. Az Európai Kutatási Térségről szóló miniszteri konferencia által elfogadott bonni nyilatkozat a tudományos kutatás szabadságáról (*Bonni Nyilatkozat 2020*)
5. Az UNESCO ajánlása a tudományról és a tudományos kutatókról (*UNESCO 2017*)
6. A League of European Research Universities által elfogadott „Az akadémiai szabadság mint alapvető jog” című ajánlás (*Vrieliink et al. 2010*)
7. Az American Association of University Professors nyilatkozata az akadémiai szabadságról és a véglegesített oktatói státuszról (*tenure*) (*AAUP 2015*)
8. A Scholars at Risk civilszervezetnek az akadémiai szabadsághoz való jog érvényesítésének alapelveiről szóló dokumentuma (*SaR 2024*)

A következőkben e dokumentumok alapján az akadémiai szabadsággal kapcsolatos következő dilemmákra reflektálunk:

- Kit illet meg az akadémiai szabadság?
- Mi az akadémiai szabadság tartalma: milyen jogok tartoznak az akadémiai szabadság fogalmába (és melyek nem)?
- Milyen feltételei vannak az akadémiai szabadságnak?
- Milyen legitím korlátai vannak az akadémiai szabadságnak?

Kit illet meg az akadémiai szabadság?

A tudományos diskurzusokban és a politikai ajánlásokban különbséget tesznek az akadémiai szabadság mint egyéni és mint kollektív jog között. Például a *Római Kommuniké I. melléklete (2020)* szerint „az akadémiai szabadság a tudományos közösség szabadságát jelöli”, míg az *UNESCO (1997)* oktatói személyzetről szóló ajánlása vagy az *Európa Tanács (2020)* jelentése az akadémiai szabadságot egyéni jogként tárgyalja. Az *Európa Tanács (2020)* jelentése például kimondja, hogy „az akadémiai szabadság az egyéni oktatók számára biztosított szakmai szabadság” (17. pont).

Az akadémiai szabadsággal járó jogok és kötelezettségek látszólag az egyénre vonatkoznak, ugyanakkor ezek érvényesülését a tudományos közösség³ tudja hatékonyan biztosítani. A tudományos közösség hitelesíti tagjainak a megnyilatkozásait, és nyújt védelmet indokolt helyzetekben (pl. amikor egy kutató kritikus szakmai véleményt fogalmaz meg befolyásos társadalmi szereplőkkel szemben). A tudományos közösség – például a társadalmi elfogadottságának és fenntarthatóságának biztosítása érdekében – korlátozhatja is az egyének akadémiai szabadságát szabályok, normák és standardok kialakításával, mondjuk a hallgatók és oktatók kiválasztásának kritériumaival, egy kutatás elindíthatóságával vagy a kurzusok tartalmának kialakításával kapcsolatban. (*Vrieliink et al. 2010*) Fontos azonban, hogy e döntések révén a tudományos közösség ne korlátozza a szükségesnél jobban a tagok szabadságát, amit leginkább a tudományos közösség átlátható és demokratikus önkormányzata garantál. (*Vrieliink et al. 2010: 65. pont; Római Kommuniké I. melléklet 2020; UNESCO 1997: 21. és 31. pont*)

³ Az „academic community” kifejezést „tudományos közösségnek” fordítjuk.

Az akadémiai szabadság szempontjából fontos kérdés, hogy kiket tekintünk a tudományos közösség tagjainak, akiket megillet az akadémiai szabadság.

Szűkebb értelemben az akadémiai szabadság egyfajta privilégium, amellyel a megfelelő végzettséggel és szakmai minősítettséggel bírók rendelkeznek. Például az Európai Kutatói Charta (2005/251/EK) a kutatói életpályát csak posztgraduális szintől ismeri el (az alapszakos hallgatókat vagy laikusokat nem), amikor így fogalmaz: „Minden kutatói karriert építő kutatót szakemberként kell elismerni, és ennek megfelelően kell kezelni őket. Ezt a karrierjük kezdetén kell elkezdni, azaz posztgraduális szinten, és ebbe minden szint beletartozik, tekintet nélkül arra, hogy nemzeti szinten ezeket hogyan osztályozták (pl. munkavállaló, posztgraduális hallgató, doktorjelölt, posztdoktori ösztöndíjas, köztisztviselő).”

Tágabb értelemben viszont az akadémiai szabadság megilleti mindazokat, akik elfogadják és igyekeznek követni a szakma szabályait és szemléletét, és ezt a közösség tagjai formálisan vagy hallgatólagosan is megerősítik. Például a hallgatók vagy laikusok akkor élvezhetik az akadémiai szabadság védelmét, ha megfelelő hivatkozásokkal és módszertannal végeznek kutatásokat, érvekkel támasztják alá állításait, az ellenérvekkel szemben elismerik tévedéseiket, és a tudományos közösség tagjai elismerik teljesítményüket a különböző értékelési eljárásokban (pl. szakértői értékelés, tudományos vita, egyetemi vizsgák).

Az *Európa Tanács* (2020) jelentése megállapítja, hogy az akadémiai szabadság tekintetében a hallgatókról mint a tudományos közösség tagjairól (és nem mint fogyasztókról) ritkán vagy egyáltalán nem esik szó, és javasolja a hallgatók akadémiai szabadságjogi chartájának kidolgozását (27–28. pont). Erre rímel a *SaR* dokumentumban (2024) 8. alapelvként megfogalmazott követelmény, amely a hallgatókat az oktatási közösségek tagjaiként értelmezi, akiknek ugyancsak joguk van az akadémiai szabadsághoz, amely magában foglalja, hogy az információk és eszmék felfedezésével és továbbadásával kapcsolatos tevékenységeket folytassanak, és mindezt az emberi jogi jogszabályok teljes körű védelme mellett tegyék.

A tágabb megközelítésben bonyolultabb annak eldöntése, hogy egy bizonytalan státuszú kutató jogosult-e az akadémiai szabadságra. Például nehéz meghatározni, hogy egy helytörténeti kutatásokat végző és publikáló laikus mikor válik a tudományos közösség tagjává, és vajon annak részének kell-e tekintenünk, ha kutatását egyes történész iskolák értékesnek tartják, míg mások nem? Ilyen esetekben az akadémiai szabadság meglétét vagy megsértését egyedileg kell megvizsgálni.

Lyer et al. (2023) még tovább mennek, és úgy érvelnek, hogy az akadémiai szabadsággal nemcsak oktatók és nemcsak akadémiai kontextusban rendelkezhetnek, hanem ez mindenkit megillető „társadalmi” jog, amelyet a tág értelemben vett kutatásból és a tudomány eredményeihez való hozzáférés jogából vezetnek le.

Összefoglalóan megállapítható, hogy ritkán egyértelmű, hogy az akadémiai szabadság kiket illet meg (kik a címzettjei). Ennek bizonytalansága érzékelhető a magyar Alaptörvényben is, ahol többféle megfogalmazás is keveredik. A X. cikk kimondja, hogy

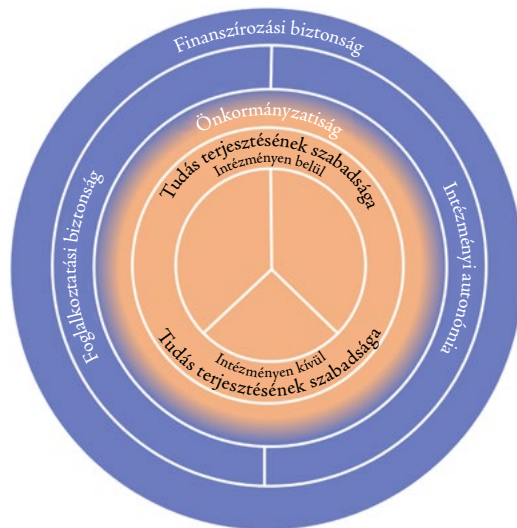
1. *Magyarország biztosítja a tudományos kutatás és művészeti alkotás szabadságát*, de ennek valójában nincs meghatározott címzettje, azaz nem világos, hogy ki élhet ezzel a szabadsággal. A cikk szintén rögzíti, hogy
2. *tudományos igazság kérdésében (...) tudományos kutatások értékelésére kizárólag a tudomány művelői jogosultak*, de nyitva marad az a kérdés, hogy kik is a tudomány művelői. Végezetül a harmadik bekezdés szerint
3. *Magyarország védi a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Művészeti Akadémia tudományos és művészeti szabadságát. A felsőoktatási intézmények a kutatás és a tanítás tartalmát, módszereit illetően önállóak, szervezeti rendjüket törvény szabályozza. (...) Ezek szerint a szabadságok az egyes intézményeket, azaz nem az egyént, de még csak nem is a tudományos közösséget illetik*

meg, ráadásul a törvényi szabályozásra való utalás utat nyit a szabadság (illetve az egyetemek önállósága) törvényben való korlátozásának is.

Milyen jogokkal jár az akadémiai szabadság?

Az akadémiai szabadság tartalmának meghatározásakor – az *Európa Tanács (2020)* jelentése nyomán – érdemes megkülönböztetni az alapvető elemeket és az azokat biztosító feltételeket, azaz a támogató elemeket. Ahogyan a hagyma héjai védik annak belsejét a károsodástól, úgy védik a támogató elemek is az akadémiai szabadságot. Az új gondolatok viszont csak a magból (az alapvető elemekből) fakadhatnak, a védőrétegek (támogató elemek) csak a belső magot tudják megóvni. A támogató elemek hiánya nem feltétlenül jelenti az akadémiai szabadság megsértését, hanem inkább egy olyan kedvezőtlen helyzetet, amelyben a jogsértések könnyen, akár észrevétlenül, következmények nélkül történhetnek.

Az 1. ábrán az alapvető elemeket narancssárga színnel, míg a támogató elemeket kék színnel jelöltük. Az alapvető és a támogató elemek gyakran keverednek a szakpolitikai dokumentumokban vagy az akadémiai diskurzusokban, mert a közöttük lévő határvonal elmosódik.

1. ábra: A hagymamodell: az akadémiai szabadság alapvető (narancssárga) és támogató (kék) elemei

A *tanítás szabadsága* magában foglalja a tartalom és a didaktikai módszer megválasztásának szabadságát, és bizonyos korlátok között (és felelősséggel) a diákok szabad megválasztását is. A tanároknak mindenféle beavatkozás, megkülönböztetés és elnyomástól való félelem nélkül kell tanítaniuk. A tanórákon vitás témák is megvitathatók, amennyiben azok nem öncélúak és a tantárgyhoz kapcsolódnak. Az *UNESCO ajánlása (1997)* hangsúlyozza, hogy az oktatóknak jelentős szerepet kell játszaniuk a tanterv meghatározásában, illetve nem kényszeríthetők arra, hogy legjobb tudásuk ellenére oktassanak.

A *kutatás szabadsága*, ahogyan azt a *Római Kommuniké I. melléklete (2020)* és a *Bonni Nyilatkozat (2020)* melléklete is megfogalmazza, magában foglalja azt a jogot, hogy a kutató az adott tudományág szakmai normáival összhangban meghatározza, hogy mit kell (vagy nem kell); hogyan kell kutatni; ki kivel és milyen célból végez kutatást; milyen módszerekkel, és milyen módon terjesszék

az eredményeket. Ezeket az értelmezéseket az UNESCO tudományról és tudományos kutatókról szóló ajánlása tartalmazza (UNESCO 2017).

A LERU dokumentuma (Vrieling et al. 2010) a közérdekű információk hatóságoktól való átvételének szabadságát, a kutatási adatok és források védelmét, valamint a nyilvánosságra hozatal megtagadásának (vagy a nyilvánosságra hozatal megtiltásának) jogát is hozzáteszi.

Egyes esetekben a tanítás szabadságát és a kutatás szabadságát együtt kezelik, mert az egyik feltételezi a másikat. Ideális esetben például a tanításnak a tudományos szakirodalom szintézisének kellene alapulnia, ami feltételezi a kutatást. Mi azonban amellet érvelünk, hogy a két szabadság elválasztása észszerű, mivel a tanítás ma már nem feltétlenül a saját tananyag elkészítését jelenti, hanem a tanulási környezet megteremtését és elősegítését, ami inkább pedagógiai, mint kutatási készségeket feltételez. Ráadásul a kutatók nem feltétlenül vesznek részt a tanításban. Végül, az egyetemeken egyre inkább elkülönülnek a csak oktató és a csak kutató kollégák.

A *tanulás szabadsága a Római kommuniké I. melléklete (2020)* szerint a tanítás szabadságából kiindulva az akadémiai szabadság szerves része. Minthogy a tanítás szabadsága magában foglalja a tanuló kiválasztásának jogát is, ezért a tanulás szabadsága felveti a felsőoktatáshoz való – méltányos – hozzáférés és az ahhoz kapcsolódó átlátható és tisztességes adminisztratív eljárások kérdését.

A tanulás szabadságának tartalmát világosan meghatározza a LERU dokumentum (Vrieling et al. 2010), amely szerint ezen jog két fő eleme az oktatáshoz és a saját vélemény szabad kialakításához (és megváltoztatásához) való jog. Az oktatáshoz való jog nem azt jelenti, hogy az egyetemnek mindenkit feltétel nélkül tanítania kell, azonban kötelesek kiszámítható és átlátható kiválasztási kritériumokat és eljárásokat érvényesíteni. Ez nem zárja ki a hátrányos helyzetű csoportok előnyben részesítését vagy az esélyegyenlőségi programokat. A tanulás szabadsága korlátozhatja a tanítással összefüggő akadémiai szabadságot, és kötelezettségeket is keletkeztethet (például a hallgatók egyéni jogainak tiszteletben tartását).

A *disszemináció szabadsága*, azaz a tudás és a kutatási eredmények szabad és korlátlan megosztása azt jelenti, hogy szabadon megválasztható a terjesztés (publikálás) helye, formája, és lehetősége (és támogatás) van nemzeti és nemzetközi kapcsolati háló kialakítására. A *Bonni Nyilatkozat (2020)* például rögzíti a jogot az eredmények nyílt megosztásával, terjesztésével és közzétételével kapcsolatban akár képzés és oktatás révén is. Mindezt anélkül, hogy hátrány érné őket (pl. kormányzati vagy intézményi cenzúra, diszkrimináció).

Az AAUP nyilatkozata (2015) és a LERU dokumentuma (Vrieling et al. 2010) különbséget tesz a tudományos közösségen belüli (intramurális) és a laikus nyilvánossággal való (extramurális) kommunikáció között, és ugyanezt a megközelítést alkalmazza az SaR dokumentum (2024) is, amikor 4. alapelvként azt rögzíti, hogy az akadémiai szabadság magában foglalja az intramurális és extramurális véleménynyilvánítást is. A megkülönböztetés alapja az a tény, hogy az extramurális kommunikáció sokkal nagyobb felelősséget igényel, mivel az akadémikusnak nemcsak a címzett esetlegesen hiányzó tudományos háttérét kell figyelembe vennie, hanem a tudományos integritás és az akadémiai szakmába és intézményekbe vetett közbizalom megőrzésének szükségességét is. Az SaR dokumentum (2024) azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy ezek a jogok valójában a tudományos közösség társadalmi felelősségvállalását is kifejezik, egyúttal biztosítják, amely révén a viták közösségen belül és kívül is szabadon lebonyolíthatók, ezzel biztosítva a társadalom informáltságát és akár a politikai torzítások, dezinformációk leleplezését.

A disszemináció szabadsága gyakran nem önálló jogként, hanem a kutatás és/vagy a tanítás szabadságának szerves részeként jelenik meg. Indokoltnak tartjuk azonban, hogy azt két okból is önálló jogként mutassuk be: először is, ez a jog kapcsolódik legszorosabban a véleménynyilvánítás szabadságához, és így könnyebb azonosítani az akadémiai szabadság és a véleménynyilvánítás szabadsága közötti kapcsolatot. Másrészt az akadémiai szabadság megsértése sok esetben közvetlenül

sérti a – különösen az egyetemen kívüli – terjesztéshez való jogot, és így a jogsértések jellegének elhatárolása egyértelműbb.

Az *önkormányzatisághoz való jogot* néha inkább támogató elemnek tekintik (l. pl. *Európa Tanács 2020-as jelentése, 21. pont*). A legtöbb szakpolitikai dokumentum azonban az önkormányzatiságot az akadémiai szabadság szerves részeként (alapvető elemeként) fogja fel azon az alapon, hogy az oktatás, a kutatás és a tudomány teljesítmény értékelésének operatív szabályozása közvetlenül érinti az egyén tanítással, tanulással és kutatással kapcsolatos szabadságát. Ezért minden oktatónak és kutatónak érdemi lehetőséget kell kapnia a döntések befolyásolására. Ez magában foglalja, hogy félelem nélkül, szabadon fejthessék ki véleményüket arról az intézményről vagy rendszerről, amelyben dolgoznak (*UNESCO 1997: 27. pont*), megkérdőjelezhessék magának a tudományos közösségnek a normáit és működését (lásd még intramurális disszemináció), továbbá, hogy megválaszthassák a döntéshozó testületeket, és hogy érdemben részt vegyenek a szervezet vezetésében. Az UNESCO ajánlása (1997) kifejezetten javasolja, hogy az akadémiai döntéshozó testületekbe a képviselők többségét az oktatók és kutatók válasszák meg (31. pont). Mind az UNESCO ajánlása (1997), mind a LERU dokumentuma (*Vrielink et al. 2010*) a döntéshozatal demokratikus, kollegiális módját javasolja, minthogy ez korlátozza legkevésbé az egyének akadémiai szabadságát. Figyelemmel kell azonban lenni arra, hogy a döntéshozatal védett legyen az obstrukció, az akadémiai oligarchia befolyása és a politikai alapú elfogultságtól (*Európa Tanács 2020*). Az SaR dokumentum (2024) 3. irányelve szerint a személyzetre és a diákokra vonatkozó szabályokat és gyakorlatokat a személyzeti és diákszervezetekkel, illetve más képviselőkkel folytatott párbeszéd alapján kell kidolgozni.

Az akadémiai szabadság, önkormányzatiság és intézményi autonómia viszonya

E részben az akadémiai szabadság, az önkormányzatiság és az intézményi autonómia kapcsolatát vizsgáljuk meg.

Egy tudományos közösség és tagjainak akadémiai szabadsága szorosan kapcsolódik az intézményi autonómia fogalmához, mert az intézmény (pl. egy egyetem vagy kutatóintézet) egy akadémiai közösség megtestesítője. Az Európai Bíróság a CEU-ügy kapcsán rámutatott, hogy a tudományos élet szabadságának nem kizárólag egyéni dimenziója van (...), hanem intézményi és szervezeti dimenziót is magában foglal, amely ezen intézmények autonómiájában jut kifejeződésre. (C 66/18. sz. ügy)

A tudományos írásokban és a politikai diskurzusokban az akadémiai szabadság, az önkormányzatiság és az intézményi autonómia fogalma gyakran keveredik, összemosisódik. A zavart az okozza, hogy az intézményi autonómia fogalmát legalább két különböző jelentéssel használják.

Egyrészt az intézményi autonómia alatt azt értjük, hogy az intézménynek milyen területeken van joga döntéseket hozni, függetlenül attól, hogy az intézmény nevében ki hozza meg ezeket a döntéseket (a vezetőség vagy valamilyen tudományos testület). Az *Autonomy Scorecard* például az intézményi autonómia fogalmát ebben az értelemben használja. *Estermann és Nokkala* magyarországi tanulmányukban az intézményi autonómiát „az állam és a felsőoktatási intézmények közötti, folyamatosan változó viszonyként és az állam által gyakorolt ellenőrzés mértékéeként” (2009: 6.) definiálták.

Másrészt az intézményi autonómia úgy is értelmezhető, hogy az intézmény belső érintettjei (oktatók, hallgatók, személyzet) milyen mértékben vehetnek részt a döntéshozatali folyamatban, azaz milyen mértékű az önkormányzatiság. Az UNESCO ajánlása (1997) például az autonómiát úgy határozza meg, mint „a felsőoktatási intézmények által a tudományos munkájukkal, a standardokkal, az irányítással és a kapcsolódó tevékenységekkel kapcsolatos hatékony döntéshozatalhoz

szükséges önkormányzatiság mértékét, amely összhangban van a nyilvános elszámoltathatóság rendszereivel” (17. pont).

Az önkormányzatiság nem azt jelenti, hogy a tudományos közösségnek minden döntést egymagában kell meghoznia. Ezt elsősorban az akadémiai ügyekben kell biztosítani. Az intézmény-nyel kapcsolatos más döntéseket – az elszámoltathatóság miatt – meg kell osztani a külső érdekelteket képviselő aktorok, a menedzsment és a tudományos közösség között, de az egyetem működését és jövőjét érintő valamennyi döntésben biztosítani kell a tudományos közösség „érdemi részvételi” (Római Kommüniké I. melléklet 2020) vagy „egyenlő jogot biztosító” (Európa Tanács 2020: 21. pont) lehetőségét. (AAUP 2015) Az 1. ábrán az önkormányzatiság sajátos határhelyzete abból adódik, hogy az oktatás, kutatás és tanulás közvetlen feltételeit illetően ez az akadémiai szabadság alapvető elemének tekinthető. Az önkormányzatiság, a döntésekbe való érdemi bevonás azonban más döntési területekre is értelmezhető, ami viszont már inkább a támogató elemekhez tartozik.

A továbbiakban az intézményi autonómiát csak az első értelmezés szerint alkalmazzuk, azaz az intézményhez telepített döntések köré. Ugyanakkor úgy véljük, hogy az akadémiai szabadság szempontjából nincsen értelme az intézményi autonómiát az önkormányzatiság nélkül vizsgálni. Az akadémiai szabadság hatékony védelméhez mindkettőre szükség van. A nagy intézményi autonómia csak támogató elem lehet, önmagában nem elégséges. Még ha az intézmények számos kérdésben dönthetnek is, az akadémiai szabadság veszélybe kerülhet, ha a tudományos közösség tagjai nem vesznek részt a döntéshozatalban (pl. mert a menedzsment egyoldalúan hoz döntéseket). Az UNESCO ajánlása (1997) például azzal érvel, hogy az intézményi autonómiának biztosítania kell az akadémiai szabadságot, és nem vezethet annak csorbulásához, egyúttal aláhúzza, hogy az intézményi autonómiát a felsőoktatási intézmények nem használhatják ürügyként a felsőoktatási oktatói személyzet egyéni jogainak korlátozására (20. pont; lásd még Vrielink et al. 2010: 68. pont). Az Európa Tanács (2020) jelentése a neoliberais reformokból és a felsőoktatás piacosításából eredő fokozott menedzseléstől is óva int (42–53. pont; lásd még Karran–Beiter–Appiagyei-Atua 2017).

Az 1. ábrán az intézményi autonómia csak támogató elemként szerepel, mert úgy véljük, hogy az akadémiai szabadság bizonyos feltételek esetében érvényesülhet alacsony fokú autonómia esetén is, például amikor az intézmény (tudományos közösség) csak akadémiai kérdésekben jogosult dönteni, és minden mást kívülről garantálnak vagy írnak elő számára (lásd a humboldti modellt). Az esetek többségében azonban az önkormányzatisággal párosuló nagy intézményi autonómia képes biztosítani az egyik legfontosabb védelmet az akadémiai szabadság számára.

Foglalkoztatási és finanszírozási biztonság és akadémiai szabadság

A jogi garanciákkal ellátott foglalkoztatási feltételek (pl. az USA-ban a „tenure”, hazánkban a közalkalmazotti jogviszony) az akadémiai szabadság támogató elemének tekinthető. Az UNESCO ajánlása (1997) kimondja, hogy az ilyen típusú jogviszony az akadémiai szabadság egyik garanciája és az önkényes döntések elleni egyik legfontosabb biztosíték (45. pont). Egy munkaviszony akkor tekinthető biztonságosnak, ha határozatlan idejű és csak meghatározott feltételek mellett szüntethető meg.⁴

Az UNESCO ajánlása (1997), az Európa Tanács (2020) jelentése és az AAUP nyilatkozata (2015) szerint a biztonságos munkaszerződés két fontos elemet tartalmaz:

1. Az illetőt nem lehet elbocsátani az intézményből szakmai nézetei miatt. Ha szakmai álláspontja miatt fenyegetve érzi magát, akkor nem fejezheti ki ezt szabadon, és így nem végezheti a mun-

⁴ Az AAUP például úgy definiálja a kinevezést mint „határozatlan idejű kinevezést, amely csak okkal vagy rendkívüli körülmények között, például pénzügyi kényszerhelyzetben és a program megszüntetése esetén szüntethető meg”. <https://www.aaup.org/issues/tenure>.

káját. Az ilyen munkaviszony csak szigorú szakmai indokok alapján, értékelés után és megfelelő eljárást követően vagy pénzügyi kényszerhelyzet esetén szüntethető meg.

2. Az állandó vagy határozatlan idejű foglalkoztatás magas szintű szakmai hozzáértés bizonyítását igényli. Egy oktató-kutató állandó állást kaphat a próbaidő leteltével, amikor a kollégák ítélik meg szakmai alapon a teljesítményét, ami bizonyos fokú önállóságot (önkormányzatiságot, autonómiát) feltételez.

Amint azt korábban kifejtettük, nem csak az állandó szerződéssel rendelkezők tartoznak a tudományos közösséghez, azaz nem csak ők rendelkeznek akadémiai szabadsággal. Európában az oktatók, kutatók jelentős része határozott idejű szerződéssel dolgozik, de ez az arány országonként jelentősen eltér (ld. *Európai Bizottság 2021*). A határozatlan idejű szerződések tehát nem mindenkire vonatkoznak, de ahol léteznek, ott elősegítik az akadémiai szabadságot.

Végezetül érdemes megemlíteni a finanszírozási biztonság és az akadémiai szabadság viszonyát is. A kiszámíthatatlan és/vagy elégtelen finanszírozás önmagában nem sérti az oktatás, kutatás és tanulás szabadságát, de a kiszolgáltatottság sérülékeny helyzetbe hozza az intézményt és a tudományos közösség tagjait, amelynek eredményeképpen nőhet az öncenzúra, és a gyakorlatban ellehetetlenülhet a szakmai vélemény szabad megfogalmazásának lehetősége, és az oktatási-kutatási témák választásának szabadsága (ld. *Maassen et al. 2023*).

Melyek az akadémiai szabadság legitim és illegitim korlátai?

Abban széles körű egyetértés van a szakirodalomban, hogy az akadémiai szabadság nem önmagában és nem korlátlanul érvényesül (ld. pl. *Maassen et al. 2023: 8*). A különféle dokumentumokban (például *UNESCO 1997; Római Kommüniké I. melléklet 2020; Vrieling et al. 2010; AAUP 2015*) egyetértés van abban, hogy az akadémiai szabadság nem abszolút jog. Egyrészt mint minden szabadság, az akadémiai szabadság is felelősséggel jár, ami természetes módon korlátozza azt. Másrészt az akadémiai szabadság gyakorlása érintheti mások alapvető jogait, így azok is korlátot képeznek. Az alábbiakban ezeket tekintjük át.

Az első korlátot a felelősség, az elszámoltathatóság és a kötelezettségek jelentik, amelyek részei az akadémiai szabadságnak. Ezek azért különösen fontosak, mert az akadémiai integritás hiánya (akadémiai korrupció, a szabadsággal való visszaélés stb.) alááshatja az akadémiai szabadság és a tudományos közösség legitimitását a társadalomban.

A felelősség mértékének arányosnak kell lennie a szabadságokkal. Így például, ha valaki nem szakértője egy szakterületnek, nem tarthat igényt az akadémiai szabadságra, nem hivatkozhat akadémiai szabadságára, amikor akadémiai szakértelmén kívül eső témában nyilatkozik meg.

A legtöbb kötelezettség elsősorban a tanítással kapcsolatos. Kerüendő az elfogultság, a torzítás, a félreértelmezés és a szándékos félremagyarázás (*UNESCO 1997: 34. pont*) és minden olyan indoktrináció, amely nem hagy teret a tanulóknak saját véleményük és nézeteik szabad kialakítására. A tanulási folyamat nem sértheti a tanulók személyiségi jogait (pl. megbélyegző, lekicsinylő vagy diszkriminatív megjegyzés tilalma). Az *AAUP (2015)* hangsúlyozza, hogy az oktatóknak tartózkodniuk kell attól, hogy a tantárgyhoz nem kapcsolódó vitás kérdéseket vigyenek be a tanterembe. Az oktatóknak törekedniük kell a tudás folyamatos megszerzésére és megújítására.

A kutatás esetében a legtöbb dokumentum az elfogadott szakmai normák, a szakmai felelősség és a kutatási etika betartásának szükségességét hangsúlyozza. (*Európai Bizottság 2005*)

A második korlátot mások alapvető jogai jelentik, így különösen az emberi méltóság védelme (lásd az előző pontot) és a véleménynyilvánítás szabadsága. Az utóbbival való kapcsolat különösen sokrétű. Ahogy a *Római Kommüniké I. melléklete (2020)* kimondja: „az akadémiai szabadság hasonlít

a véleménynyilvánítás szabadságához, mindkettő a tudományterületek normáiból táplálkozik, és mindkettő annak feltétele, hogy a kutatás eredményei alapján e normákat megkérdőjelezhessük.” Az *Európa Tanács (2020)* jelentése és az *UNESCO ajánlása (1997)* szintén a két szabadságot egymás mellett gyakorlandó jogként említi. Érdeemes tehát röviden áttekinteni a köztük lévő kapcsolatot.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata szerint a véleménynyilvánítás szabadsága magában foglalja az információk és eszmék kereséséhez, befogadásához és terjesztéséhez való jogot, bármely médiumon keresztül és határokon való tekintet nélkül (19. cikk). A véleménynyilvánítás alapvető jognak minősül, és számos más nemzetközi egyezmény is védi, például az *Emberi Jogok Európai Egyezménye* (10. cikk) vagy az *EU Alapjogi Chartája* (11. cikk).

Ahogy az látható, a véleménynyilvánítás joga számos olyan jogra nem terjed ki, amelyet az akadémiai szabadság felölel. Nem tartozik a véleménynyilvánítás szabadsága alá például a tanítás és a kutatás szabadsága, az önkormányzatisághoz való jog vagy a tanulásához való jog.

Ugyanakkor mindkét jog védi a tudományos eredmények és vélemények megosztásának jogát (extramurális és intramurális kommunikáció), valamint a tudományos eredményekkel, az egyetem működésével vagy a tudományág normáival kapcsolatos nyilvános kritika megfogalmazásának jogát. Fontos különbség azonban, hogy míg a véleménynyilvánítás szabadsága személyes meggyőződésen alapul, addig az akadémiai szabadság tudományosan megalapozott elemzésen. Az akadémiai szabadság a véleménynyilvánítás szabadságának sajátos, megerősített esetének tekinthető. Következésképpen az akadémiai szabadság igénybevételének feltételei szigorúbbak, mint a véleménynyilvánítás szabadságé. Egy vélemény csak védett az akadémiai szabadság ernyője alatt is, ha megfelel a tudományos közösség által elfogadott gyakorlatoknak és normáknak, például ha érvel az álláspontja mellett, tudományos módszereket használ, hivatkozásokat ad meg, és megfelel az etikai normáknak is. Ez azt is feltételezi, hogy a tudományos közösségnek megvan az autonómiája arra, hogy önmagát irányítsa, például normákat állapítson meg.

Az akadémiai szabadságot a véleménynyilvánítás szabadságára vonatkozó korlátozások szűkíthetik. Mivel a véleménynyilvánítás szabadsága alapvető jog, csak más alapvető jogokkal arányosan korlátozható. Tipikus példa erre az emberi élethez és méltósághoz való jog, amely szintén korlátozhatja az akadémiai szabadságot. Az emberi élet (és annak részeként a fizikai és mentális egészség) védelméből következik az emberen való (egészségügyi) kutatások, kísérletek szigorú, bizonyos esetekben büntetőjogi szabályozása. Az emberi méltóság védelme az oka annak, hogy a gyűlöletbeszéd még az akadémiai szabadság védelme alatt sem lehetséges. (*Vrieling et al. 2010*) Az emberi méltóság védelméből fakadó egyéb alapvető jogok, például a személyiségi jogok (lásd képmás, hangfelvétel védelme) vagy az abból önállóan személyes adatok védelme ugyancsak korlátot jelent az akadémiai szabadság számára, ezért lehetséges a kutatásban való részvétel csak önkéntes, a személyes adatok felhasználása pedig szigorú keretek között. Ezekben az esetekben a tudományos közösség önszabályozása (vö. tudományetikai szabályozás) egyébként alapvetően egy irányba esik a jogi szabályozással, a különbség a (jog)következményekben van.

Az akadémiai szabadság további korlátját jelenti, hogy a hallgatók véleménynyilvánítási jogát és szólásszabadságát az akadémiai szabadsággal szemben is biztosítani kell, így tilos az indoktrináció (azaz az önálló vélemény kialakításától megfosztó oktatás) is.

Végezetül fontos megemlíteni, hogy az akadémiai szabadság korlátját jelentheti a (jellemzően a menedzsment által képviselt) szervezeti érdek is. A felsőoktatásban az elmúlt évtizedekben végbement egy korporatizációs folyamat (Magyarországon például a modellváltás révén), azaz az intézmények egyre inkább törekednek a saját érdekeik megfogalmazására és érvényesítésére akár a tagjaikkal szemben is. Ennek gyakran a menedzsment a legerőteljesebb képviselője, és gyakran olyan szabályzatokban ölt testet, mint a szervezet tagjainak nyilvános megszólalását szabályozó kommunikációs szabályzatok.

Mindezek az akadémiai szabadság legitim korlátait jelentik. E korlátok legitimitása vagy más személyek jogának vagy jogos érdekének tiszteletben tartása iránti kötelezettségből vagy épp a tudományos közösség önkormányzatiságából fakadó saját döntésén alapulnak. Minden olyan esetben azonban, amikor a valóban vagy akár látszólag legitim alapokon álló korlátok – függetlenül azok forrásától – indokolatlanul szűkítők lesznek, a korlátozás visszaélészerű gyakorlásáról van szó. Ilyenkor a korlátok már nem tekinthetők legitimnek. Jó példa erre az USA-ban Florida Állam 2023/266. sz. törvénye⁵, amely épp az akadémiai szabadság védelmére és az indoktrináció tilalmára hivatkozással avatkozik bele abba, hogy az ottani állami egyetemeken mit lehet tanítani.

Természetesen az illegitim korlátozásoknak ezen túlmenően is számos példájuk van, amelyek fakadhatnak az adott kormány ideológiai-politikai törekvéseiből, de akár az intézményi menedzsment elvárásaiból is. Ilyen esetek, amikor az intézményi tudományos közösség bevonása nélkül dönt a menedzsment a forráselosztásról vagy a tanórákról, vagy a produktivitás címszava alatt direkt vagy akárcsak indirekt befolyásolja, hogy egy tudós mit, hogyan és kivel kutasson, hol publikáljon stb. De végső soron az alkalmazott kutatások megrendelője is alkalmazhat olyan befolyásoló módszereket, amelyek az akadémiai szabadságot, sőt némely esetekben a kutatói integritást sértik.

A fenti példák közül is látható, hogy az akadémiai szabadság legitim korlátai ritkán húzhatóak meg egyértelműen, és sok múlik az adott társadalom normáin, kulturális mintázatain, bevett értelmezéseiben. Ezek miatt az akadémiai szabadság még sokáig vitára okot adó koncepció marad. Éppen ezért rendkívül fontos a konkrét esetek minél szélesebb körű megbeszélése.

Következtetések

Széles körű egyetértés van az akadémiai szabadság alapvető elemeit illetően. Az akadémiai szabadság támogató elemeket is tartalmaz, amelyek hiánya a lényeges elemeket sebezhetővé és könnyen megtámadhatóvá teszi. Egyesek szerint ezek a támogató elemek az akadémiai szabadság szerves részét képezik, míg mások szerint csak biztosítékot jelentenek. Ritkán kérdőjelezzik meg azonban, hogy a támogató elemek létfontosságú szerepet játszanak az akadémiai szabadság védelmében.

Az akadémiai szabadság védelmének elsődleges eszköze a jogi védelem, mert ezzel válik kikényszeríthetővé akár a kormányzattal szemben is. Ehhez azonban legalább nemzetközi szinten egységes értelmezésre lenne szükség. Az egységesebb értelmezést és a nemzeti jogalkotást elősegítené, ha konszenzus alakulna ki arról, hogy az akadémiai szabadságot alapvető jognak lehet-e tekinteni. Az alapvető jogok ugyanis magas fokú védelmet élveznek, mert általában alkotmányban deklaráltak. A nemzeti szintű és lehetőleg az egységes értelmezés irányába mutató szabályozást elősegítené és számonkérhetővé tenné, ha a nemzetközi jogban kifejezetten követelményként jelenne meg. Az alapvető jogok ugyanis nemcsak azért fontosak, mert általában véve jobban védettek, hanem azért is, mert jobban védettek egymással szemben: az alapvető jogok csak egy másik alapvető joggal összefüggésben, a gyakorlásukhoz feltétlenül szükséges mértékben és csak arányosan korlátozhatók (kivéve az élethez és méltósághoz való jogot, amely abszolút alapjog). Más szóval, ha elfogadjuk, hogy az akadémiai szabadság alapvető jog, akkor nehezebb lesz azt korlátozni.

Az egységesebb irányába mutató értelmezés nem csupán preventív jellege miatt fontos, de ez kínálja egyfajta összehasonlítható vizsgálati lehetőségét az egyes államok akadémiai szabadság szintjének, és ezáltal megalapozhatóvá teszi akár a nemzetközi szintű beavatkozást is, azaz intervenció jelleggel is bír.

Ehhez kínáljuk a hagymamodellt, amely egy lehetséges eszköz annak értékelésére, hogy egy adott országban vagy intézményben az akadémiai szabadság milyen mértékben érvényesül.

⁵ <https://www.flsenate.gov/Session/Bill/2023/266/BillText/er/HTML>

Köszönetnyilvánítás

E tanulmány alapját az Európai Parlament STOA bizottsága által megrendelt kutatás képezi, amelynek naprakésszé tétele, fordítása és átdolgozása az OTKA FK138875 „Modellváltás a felsőoktatásban – Hogyan befolyásolja az intézményi kormányzás átalakulása a magyar egyetemeket?” című kutatás keretében valósult meg.

IRODALOM

- 2005/251/EK: A BIZOTTSÁG AJÁNLÁSA (2005. március 11.) a Kutatók Európai Chartájáról és a kutatók felvételi eljárásának magatartási kódexéről. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32005H0251&qid=1509356669955&from=HU> [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- AAUP (2015) 1940 Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure with 1970 Interpretive Comments. In: AAUP American Association of University Professors Policy Documents and Reports. 11. kiadás. Baltimore, John Hopkins University Press. pp. 13–19.
- BERGGREN, N. & BJØRNSKOV, CHR. (2022) Political institutions and academic freedom: Evidence from across the world. *Public Choice* Vol. 190. pp. 205–228. <https://doi.org/10.1007/s11127-021-00931-9>
- Bonni Nyilatkozat (2020) Bonn Declaration on Freedom of Scientific Research. https://www.bmbf.de/SharedDocs/Downloads/files/bonn_declaration_en.pdf?__blob=publicationFile&v=2 [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- C 66/18. sz. ügy: Európai Bizottság kontra Magyarország. <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=232082&pageIndex=0&doclang=hu&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=5036883> [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- Emberi Jogok Európai Egyezménye. Angolul: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf Magyarul: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_hun [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (ICESCR). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>. Magyarul: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=97600009.tvr> [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- ESTERMANN, TH. & NOKKALA, T. (2009) University Autonomy in Europe I. Exploratory Study. Brussels, European University Association. <https://eua.eu/downloads/publications/university%20autonomy%20in%20europe%201%20-%20exploratory%20study%20.pdf> [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- EU Alapjogi Charta: Az Európai Unió Alapjogi Chartája. https://commission.europa.eu/aid-development-cooperation-fundamental-rights/your-rights-eu/eu-charter-fundamental-rights_hu [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- Európa Tanács (2020) Doc. 15167 (16 October 2020) Threats to academic freedom and autonomy of higher education institutions in Europe. Council of Europe. <https://pace.coe.int/en/files/28749-#trace-2> [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- Európai Bizottság (2005) The European Charter for Researchers. The Code of Conduct for the Recruitment of Researcher. Directorate-General for Research. Brüsszel. https://euraxess.ec.europa.eu/sites/default/files/am509774cee_en_e4.pdf [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- Európai Bizottság (2021) MORE4 Study. Support data collection and analysis concerning mobility patterns and career paths of researchers. Brüsszel, European Commission. Directorate-General for Research & Innovation, https://cdn5.euraxess.org/sites/default/files/policy_library/more4_final_report.pdf [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- Európai Bizottság (2022) Európai egyetemi stratégia [SWD (2022) 6 final]. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022DC0016> [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- Európai Parlament (2024) EP Academic Freedom Monitor 2023. LU: European Parliament Publications Office. <https://data.europa.eu/doi/10.2861/393533>

- KARRAN, T. – BEITER, K. D. – APPIAGYEI-ATUA, K. (2017) Measuring academic freedom in Europe: A criterion referenced approach. *Policy Reviews in Higher Education*, Vol. 1. No. 2. pp. 209–239. DOI: 10.1080/23322969.2017.1307093.
- KOVÁTS, G. & RÓNAY, Z. (2023) *How academic freedom is monitored: Overview of methods and procedures*. European Parliament. Directorate General for Parliamentary Research Services. Publications Office. <https://data.europa.eu/doi/10.2861/45892>
- Londoni kommuniké (2007) Londoni kommuniké. Az Európai Felsőoktatási Térség felé: válasz a globalizált világ kihívásaira. https://www.mab.hu/wp-content/uploads/LondoniNyilatkozat_hu_070601.pdf (2024. május 18.) [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- LYER, K. R., SALIBA, I. & SPANNAGEL, J. (2022) 'University Autonomy and Academic Freedom'. In *University Autonomy Decline*, by Kirsten Roberts Lyer, Ilyas Saliba, and Janika Spannagel, 1st ed. London, Routledge. pp. 9–30. <https://doi.org/10.4324/9781003306481-3>
- MAASSEN, P., DENISE, M., ELKEN, M., JUNGBLUT, J. & ACKNER, E. (2023) *State of Play of Academic Freedom in the EU Member States: Overview of de Facto Trends and Developments*. LU: European Parliament Publications Office. <https://data.europa.eu/doi/10.2861/466486> [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- Magna Charta Universitatum (1988) <https://www.magna-charta.org/magna-charta/en/magna-charta-universitatum/mcu-1988> [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- Magna Charta Universitatum (2020) <https://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum/mcu2020> [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- Római Kommuniké (2020) Rome Ministerial Communiqué. 19 November 2020. https://eha2020rome.it/storage/uploads/5d29d1cd-4616-4dfe-a2af-29140a02ec09/BFUG_Final_Draft_Rome_Communique-link.pdf [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- Római Kommuniké I. melléklet (2020) Rome Ministerial Communiqué. Annex I. Statement on Academic Freedom. https://eha2020rome.it/storage/uploads/5d29d1cd-4616-4dfe-a2af-29140a02ec09/BFUG_Annex-I-Communique_Statement_Academic_freedom.pdf [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- SaR (2024) Principles for Implementing the Right to Academic Freedom. Scholars at Risk. https://www.scholarsatrisk.org/wp-content/uploads/2024/04/Principles-for-Implementing-the-Right-to-Academic-Freedom_FINAL.pdf [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- SÁRI J. (2004) *Alapjogok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- UNESCO (1997) The ILO/UNESCO Recommendation concerning the Status of Teachers (1966) and The UNESCO Recommendation concerning the Status of Higher-education Teaching Personnel (1997) with a user's guide. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000160495> [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- UNESCO (2017) Recommendation on Science and Scientific Researchers. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000263618.locale=en> [Letöltve: 2024. 11. 09.]
- VRIELINK, J., LEMMENS, P., PARMENTIER, ST. & LERU Working Group on Human Rights (2010) *Academic Freedom as a Fundamental Right*. League of European Research Universities (LERU). <https://www.leru.org/files/Academic-Freedom-as-a-Fundamental-Right-Full-paper.pdf> [Letöltve: 2024. 11. 09.]

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)